

ФРАНКІСТСЬКИЙ АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ ТА СТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Суперечливий характер вітчизняної демократизації, політичні конфлікти та соціальні потрясіння, що охопили пострадянський простір, зумовлюють необхідність звернення до досвіду країн, які успішно подолали період переходу до демократії. Безсумнівний інтерес являє досвід Іспанії, де у другій половині 70-х – початку 80-х років ХХ століття відбувся процес мирного демонтажу франкістської диктатури та становлення представницької демократії.

Але унікальність іспанського, як і будь-якого іншого досвіду, вимагає відповідної обережності у проведенні паралелей та прямому перенесенні його на практику інших держав, особливо при трансформації тоталітарного (а не авторитарного) режиму у демократичний. Якщо перехід від авторитаризму до демократії означає насамперед заміну політичного режиму, то перехід від тоталітаризму розуміє і заміну соціально-економічного ладу, що суттєво ускладнює ситуацію. Проте заслуговують на пильну увагу апробовані в Іспанії методи, принципи, підходи та механізми конкретних дій, а також фактори, що сприяли ефективному розв'язанню існуючих проблем.

Згідно теорії переходу до демократії Д.Растоу, цей процес складається з трьох періодів: підготовчого, етапу прийняття рішень та фази адаптації.¹ У даній статті ми прослідкуємо особливості першого етапу даного процесу - процесу еволюції франкізму, створення передумов мирної трансформації іспанського суспільства у цивілізоване, демократичне, і, особливо, процесу лібералізації системи як попередньої і необхідної предтечі демократизації.

Проблематика франкізму, його характеристики, оцінки, типологія є ґрунтовно досліджувані у зарубіжній науці, що не можна сказати про вітчизняну. Серед останніх наукових досліджень, в яких увага

приділяється вивченню перманентної еволюції франкізму, необхідно виділити праці Ч.Пауела, П.Пола, Х.П.Фусі, С.Пейна.² Найвиразніше дослідив важливість лібералізації суспільно-політичного та економічного життя Іспанії для подальшого переходу до демократії С.Пейн.

Нові дослідження російських науковців написані з позицій найновіших методологічних засад. Адже за часів СРСР франкістський режим характеризувався не інакше як фашистський. Серед російських науковців варто виділити С.П. Пожарську, С.М.Хенкіна, Д.А.Фадеева та Б.Філіппова.³ Для нас найбільший інтерес складає історичний портрет Ф.Франко, поданий С.П. Пожарською в 90-х роках, оцінки ролі та місця цього неординарного іспанського військового та політичного діяча. Її погляди на франкізм як різновид фашистської державності зазнали значної еволюції, вони позбавлені відповідної упередженості і мають об'єктивний характер. Більше того, авторка надає ролі Ф.Франко навіть месіанського звучання і вважає, що специфіка іспанської демократизації спричинена значною мірою діяльністю Ф.Франко. Особливе місце займають роботи російських дослідників Фадеева Д.А. та Хенкіна С.М. Так, нам видається досить продуктивною методика порівняльного аналізу прикметних ознак авторитаризму і тоталітаризму, особливостей трансформації цих режимів у демократичні, що запропонував Фадеев Д.А. Цінність робіт московського дослідника Хенкіна С.М. полягає в комплексному аналізі передумов, ходу та етапів становлення демократії в Іспанії.

В українській іспаністиці проблемами історії франкістської Іспанії займається науковець Іваницька О.П.⁴ У своїх монографіях Іваницька О.П. здійснила критичний аналіз здобутків вітчизняної та зарубіжної історичної науки стосовно соціально-економічного та політичного розвитку франкістської Іспанії в 1939-1975 років, дослідила природу та суть франкістського режиму, його структурні елементи, запропонувала

нове концептуальне збагнення франкізму як авторитарного режиму стабілізаційно-реформаційного спрямування.

Евристична цінність даної статті та її наукова новизна полягають у спробі теоретичного перенесення досвіду розбудови демократії в Іспанії до умов сучасної України та теоретичному прирощуванні матеріалу з вказаної проблеми.

Свій відлік історія франкіської Іспанії починає з 1939р., тобто часу перемоги правих, консервативних, франкіських сил над республіканськими лівими, прокомуністичними. Концентрація в руках Ф.Франко всієї повноти політичної, законодавчої, виконавчої, судової та військової влади і стала підставою для визначення радянською іспаністикою франкістського режиму як фашистського. Суттєво, що при сталості верховної влади франкізм не був певним застиглим монолітом. В період диктатури постійно змінювалась політика правлячого класу, розстановка соціально – політичних сил, духовний клімат у суспільстві. Особливо рельєфно виділяються два етапи, що якісно відрізнялись один від одного. Перший – 1939 р. – кінець 50 – х років – може бути умовно названий “тоталітарно-авторитарний”. Другий етап – кінець 50–х -1975р. – визначається в літературі як авторитарно – технократичний.⁵ Впродовж першого етапу мова йшла про стабілізацію політичної атмосфери в Іспанії, прийняття перших конституційних законів, визначення форми державного правління, прерогатив глави держави, проголошення відповідних громадянських прав і гарантій. Другий період започаткувався новим курсом у розвитку економіки, суть якого полягала у відході від автаркії та зовнішньої замкнутості та переході до ліберальної економіки та ринкових відносин. Новий економічний курс був тісно пов’язаний з проведенням поміркованих політичних реформ і остаточним закріпленням конституційних основ держави, обмеженням державного втручання в громадянське життя, наданням франкізму статусу правової держави.

На першому етапі існування диктатури в її структурі і методах правління дещо прослідковувався політичний і духовний вплив німецького нацизму та італійського фашизму. Але після II світової війни франкістський режим почав пристосовуватись до внутрішніх і зовнішніх обставин, що змінювались. Пізніше ідеологи франкізму характеризували його як “органічну демократію”, як самобутній шлях Іспанії, яка береже національні традиції, “відкрита у напрямку змін” і не може бути пов’язана “ідеологічно ні з ким, хто відкидає католицизм як принцип”.⁶

Ідеологія франкізму на початковому етапі свого розвитку формувалась в умовах розколу країни на переможців та переможених у громадянській війні. Єдиною легальною політичною організацією була Фаланга. Але вирішальну роль у політичній системі Іспанії відігравала не Фаланга, а католицька церква та армія. Ф.Франко регулярно змінював склад правлячої верхівки і лише церковні ієрархи незмінно користувались довірою каудильйо. Саме церкві він доручив здійснювати політику в інформаційній та освітній сферах. Цікавим є те, що режим Ф.Франко не був визнаний іспанською аристократією, яка вбачала у генералісимусі узурпатора. В результаті в країні склався певний плюралізм; в суспільстві існували монархісти, фалангісти, клерикали-католики і консерватори.⁷

Основні риси державного ладу франкістської Іспанії складались поступово. Відсутність конституції компенсувалась так званими “основними законами”. Їх склали: “Хартія праці” (1938 р.), “Закон про утворення кортесів” (1942 р.), “Хартія іспанців” (1945 р.), “Закон про національний референдум” (1945 р.), “Закон про спадковість” (1947 р.), “Принципи національного руху” (1958 р.), “Органічний закон держави” (1967 р.).⁸

Перші контури державного ладу Іспанії визначились в “Хартії праці”, основні положення якої ґрунтувались на контрольованій державою економіці, автаркії (орієнтація на досягнення економічної

самодостатності) та корпоративізмі (ідеологія та система об'єднання населення за професійною ознакою в ім'я досягнення соціального миру). Франкістська держава гарантувала своїм громадянам права та свободи, які закріплювались у "Хартії іспанців". Зокрема, проголошувались свобода слова і зборів, але з єдиною умовою – для прибічників франкізму. За цим законом франкістський режим визначався як держава органічної демократії. Суть її полягала в тому, що основою соціального ладу виступав народ як особлива, єдина і органічна спільнота, вкорінена в історії зі своєю самобутньою духовною, національно-культурною та політичною традицією. Дана традиція слугувала водночас найважливішим критерієм прийняття доленосних рішень і повинна була виступати гарантом колективного волевиявлення.

Серед франкістських законів, що мали на меті поступово демократизувати авторитарну систему, найбільший інтерес становить закон про створення та діяльність кортесів – представницького органу в системі франкістської державності. Де в чому це пояснюється небажанням Ф.Франко суперечити монархістам, які позитивно ставились до принципу парламентаризму, а також необхідністю зміцнення правлячого класу і створення більшої презентабельності свого режиму. Всіх членів кортесів призначав сам каудильйо. У законі про кортеси їх названо "вищим органом участі іспанського народу в справах держави"; вони повинні були готувати та розробляти закони без шкоди для глави держави. До кола питань, що входили до компетенції кортесів належали: державний бюджет, загальнонаціональні питання економічного та фінансового характеру, здійснення банківської та валютної політики, основи судочинства, місцевого самоврядування, основи цивільного, комерційного, соціального, кримінального та процесуального права. Заснування кортесів започаткувало процес реформування державного управління франкістської Іспанії вбік

розширення повноважень представницьких виборних органів за корпоративними принципами.

Наступним кроком у матеріалізації “органічної демократії” у франкістській Іспанії було прийняття “Закону про національний референдум”, який передбачав здійснення “прямої консультації з нацією шляхом референдуму в усіх випадках, коли з огляду на особливу важливість невиразність громадської думки глава держави вважатиме, що така консультація буде необхідною та своєчасною”. Безперечно, дані закони не обмежували владних повноважень глави держави, але були кроком на шляху до майбутньої демократизації режиму.⁹

У 1947р. на вимоги монархістів встановити конституційну монархію, Ф.Франко видав “Основний закон про спадкування посади глави держави”. Закон, схвалений на референдумі 6 липня 1947р. (14 млн. іспанців проголосували “за”, 722 тис. “проти”), розв’язав цілу низку проблем: 1) інституював Іспанію у монархію; 2) отримав позитивне схвалення міжнародної спільноти; 3) припинив внутрішні чвари, що перманентно спалахували у франкістському політичному таборі довкола питань про форму державного ладу; 4) обумовив порядок переходу влади до представника королівської династії. Таким чином, Ф.Франко проявив себе прагматичним і гнучким політиком, що стало особливо помітним в кінці 50 – х років, коли тоталітарно–авторитарний стан розвитку режиму став змінюватись авторитарно–технократичним.¹⁰

Поштовхом до “зміни епох” частково стала валютно–фінансова криза кінця 50-х років, що супроводжувалась дефіцитом державного бюджету та інфляцією, що вийшла з-під контролю. Результатом політики автаркії стали деформовані економічні зв’язки, спотворена система цін, поява багатьох дрібних неефективних підприємств, спрацьоване обладнання, вкрай великі штати підприємств. Продовження ізоляційного курсу таким чином загрожувало посиленням відсталості країни і зростанням соціально – економічних труднощів.

Цікаво, що припинення стану міжнародної ізоляції для Іспанії, відбулося без жодних поступок з боку каудильйо. Вирішальну роль у прориві міжнародної ізоляції зіграло іспано–американське зближення, що почалось у 1947р. Вже у листопаді 1950р. Генеральна Асамблея ООН на подання семи латиноамериканських держав схвалила резолюцію, якою скасувала своє рішення від 1946р. про санкції щодо Іспанії. Кульмінацією визнання Іспанії, а каудильйо – рівноправним партнером у міжнародному діалозі стало рішення Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1955р., за яким Іспанія разом з іншими 16 країнами стала повноправним членом цієї міжнародної організації.¹¹

Тому постало питання про глибоку економічну реформу, здатну послабити втручання держави в економіку, відновити роль деформованих товарно – грошових відносин, залучити іноземний капітал. Це був драматичний момент у політичній історії франкізму, коли вирішувалось питання про вибір моделі соціально – економічного розвитку – перехід до відкритої ринкової економіки чи продовження політики автаркії. У правлячій верхівці посилились розбіжності між технократами в особі прибічників католицької організації

“Опус Деї” (“Справа Бога”), що представляли динамічні кола іспанської буржуазії та виступали за господарську реформу, та фалангістами, що вимагали продовження політики автаркії та збереження державного контролю над економікою. У цій гострій суперечці перемогу отримали технократи, пов’язані з “Опус Деї”, які з лютого 1957р. незмінно входили до складу уряду (у 60-ті роки вони витіснили звідти фалангістів). Прибічники реформ, здійснивши спеціальний “план стабілізації” (він передбачав, зокрема, поступову відміну державного контролю над господарчою діяльністю, цінами та зарплатнею, девальвацію песети та перетворення її в конвертовану валюту, зменшення фінансового дефіциту, надання більш широкого доступу на внутрішній ринок іноземним фірмам) і спираючись на

підтримку Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та Міжнародного валютного фонду (МВФ) зуміли знайти шлях реформування економіки.¹² В Іспанії інтенсивно розпочався процес індустріалізації, в результаті якого склалась нормальна ринкова економіка. Стабільне і замкнене іспанське суспільство почало модернізуватись.

60-ті – початок 70-х років стали часом “іспанського економічного дива”, коли чітко виявились переваги переходу до “відкритої економіки”. Промисловий розвиток країни пішов шляхом різкої інтенсифікації. Темпи зростання промислової продукції у 1963 – 1972рр. тримались на рівні 10,7% річних, а валовий національний продукт зростав у 1961 – 1971рр. в середньому на 7,6% в рік. За об’ємом промислового виробництва Іспанія випередила Бельгію, Нідерланди, Австралію, Швецію, посівши восьме місце у капіталістичному світі і п’яте у Європі.¹³

Прагматична політика франкізму, що дозволила йому домогтися значних економічних успіхів, проте не примирила частину населення з диктатурою. Демократичні традиції продовжували жити, відтворюючись повсякденними умовами існування іспанців і спричиняючи вплив на їхню суспільну свідомість. Авторитарна модернізація породила проблеми, що виявилися для франкізму нерозв’язними. Постійним чинником політичного життя Іспанії з другої половини 50-х років стали масові демократичні рухи робітників, студентства, інтелігенції. Економічна боротьба робітників за свої права набувала політичного звучання і була спрямована проти диктатури. Особливу активність виявляло студентство: університети перетворилися в бастіони антидиктаторської боротьби. Студентські виступи красномовно засвідчили, що молодь, хоч і невелика її частина, перебуває в опозиції до режиму, причому в опозиції новій, не зв’язаній ні з республіканською, ні з монархічною.

Поступово в опозицію режиму перейшла католицька церква. Перші тертя між Ф. Франко та церквою виникли в кінці 50-х років, з початком лібералізації, що спричинила певну внутрішню еволюцію церкви. Опозиційні настрої ряду церковних ієрархів викликали в каудильйо справжнє розчарування. Фронда іспанських ієрархів мала на меті перебороти “кризу віри” й отримала назву “Оновлення католицької церкви”. Це була нова формула, яка повторюватиметься в наступних енцикліках й засвідчуватиме, що церква вважає себе на службі людині і “пропонує людству щире співпрацю”. Проголошена стратегія охоплювала широке коло” невідкладних питань”, в тому числі питання миру й війни, гонки озброєнь, суперечностей між індустріально розвиненими й відсталими країнами і багатьох інших. Найвагомим успіхом собору було те, що він зафундував принципово нову соціальну доктрину католицизму і запропонував шлях розв’язання так званого “робітничого питання” і навіть можливість діалогу з лівими силами.¹⁴ 1971 рік став переломним у стосунках між франкіським режимом та церквою. У вересні цього року відбулася спільна асамблея єпископату та кліру Іспанії, на якій частина священників наполягала на перегляді попереднього ставлення іспанської церкви до громадянської війни. Вони просили вибачення в іспанців за те, що не стали священниками примирення у громадянському конфлікті. І хоч ця резолюція не отримала загального схвалення учасників асамблеї, вона була показовою. У 1973р. церква підтримала ідею плюралізму в країні, а група єпископів висловилася навіть за відокремлення церкви від держави. Це було важким ударом для франкізму. Благословення кліру було одним із найважливіших аргументів, що використовувався правлячим класом для спроб надання легітимності своєму режиму (поряд із чинником перемоги в громадянській війні, харизмою Франко, апеляцією до національних традицій).

Опозиційні настрої проникли навіть у свята святих франкізму -

армію. Цьому почасти сприяв революційний переворот в Португалії, здійснений групою демократично настроєних офіцерів. Тоді ж в іспанській армії виникла антифранкістська нелегальна організація - Демократична військова спілка, метою якої стало прагнення звільнити армію від невластивих їй функцій, і надати можливість народу самостійно вирішувати шлях Іспанії до свободи через представницький уряд.¹⁵ Соціально-політичне життя в Іспанії вирувало, придбало деякою мірою незалежну від правлячої верхівки логіку розвитку. Відроджувалося громадянське суспільство.

Своєрідною відповіддю на зміни в суспільно-політичному житті країни стала певна лібералізація системи. Всупереч тому, на що сподівались прихильники Ф.Франко, а саме, що вдасться обійтись “косметичним ремонтом фасаду” і поліпшенням функціонування існуючих інституцій, каудильйо відкрив при збереженні всієї повноти влади шлях лібералізації та відкритості режиму. У 1966 р. був схвалений закон про пресу, який надавав пресі більше свободи. Цей закон, як відомо, зіграв вирішальну роль у демократичній еволюції режиму та переході до постфранкізму. В 1967 р. був прийнятий закон про свободу віросповідань. Тоді ж виникають та розгортають діяльність політичні асоціації. Були змінені і правові положення про страйк. До цього страйки згідно з кримінальним кодексом 1944р. розглядались як “злочин” або “бандитизм”. В 1965р. економічні страйки були виключені з числа кримінальних злочинів (політичні страйки які раніше розглядались як “загроза нації”). У листопаді 1966р. Ф.Франко запропонував кортесам конституційний проект „Органічного закону про державу”. У відповідності з цим законом каудильйо як глава держави проголошувався „верховним представником нації, який уособлює національний суверенітет; здійснює верховну політичну і адміністративну владу”. Єдиним обмеженням його всеосяжної влади стало розмежування посад глави держави та глави уряду. Закон

регулював також правове поле у діяльності всіх інституцій режиму.¹⁶ 22 липня 1969 р. надзвичайна сесія кортесів з ініціативи каудильйо оголосила Хуана Карлоса Бурбона-і-Бурбона (онука іспанського короля Альфонса XIII, поваленого республіканцями в квітні 1931 р.) офіційним наступником іспанського престолу. Цей акт, на думку прибічників франкізму, повинен був гарантувати міцність та спадковість режиму, що був заснований Ф.Франко.

Незважаючи на всі спроби підтримати життєздатність режиму, його крах був глибоко закономірний. Він вижив себе, оскільки виконав головне історичне завдання – створив всі умови для успішного переходу Іспанії від традиційного суспільства до сучасного, демократичного. Отже, досвід Іспанії яскраво продемонстрував, що розгортання демократії вимагає не стільки певного досвіду демократичних традицій, скільки попереднього досвіду лібералізму, навіть у монархічній або авторитарній формі. Лібералізм є спільною основою для різних типів демократичного устрою держави. У часовому просторі лібералізм та демократизація являють собою дві фази спільного процесу – процесу політичного переходу. Тому вони взаємообумовлені, і їх послідовність демонструє лише те, що без попередньої лібералізації не може бути глибокої демократизації суспільства і демократія в ньому не здатна вкоренитися. Подальше вивчення досвіду становлення демократичного суспільства в Іспанії є важливим для виявлення закономірностей даного процесу з метою їх використання у розбудові демократичної української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — №5. — С.15; 2. Payne S. El regimen de Franco. 1936–1975. — Madrid, 1987; Пол П. Франко. — М.,1999; Fusi J.P. Franco. Spanien unter der Diktatur. 1936–1975. — Munchen, 1992; Powell Ch. Espana en democracia, 1975 –2000. — Barcelona, 2001; 3. Пожарская С.П. Генералиссимус Франко и его время // Новая и новейшая история. — 1990. — № 6; Її ж. Думал ли Франко о будущем Испании? // Проблемы испанской

истории. — М., 1992; Ї ж. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история. — 1993. — № 1; Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Политические исследования. — 1991. — № 5; Його ж. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Политические исследования. — 1992. — № 1–2; Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. — 200; Його ж. Испанцам было легче // Народный депутат. — 1991. — № 15; Його ж. От авторитаризма к демократии: Опыт перехода. (Испания, Португалия, Страны Восточной Европы) // Социальные идеалы и политика в меняющемся мире. — М. — 1992; Його ж. Переходные периоды : слагаемые гражданского мира // Свободная мысль. — 1994. — №12-18; Филлипов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь // История. Приложение к газете Первое сентября. — 1997. — январь. — № 4; 4. Іваницька О.П. Політичний розвиток франкістської Іспанії. 1939–1975 рр.- Вінниця, 1996. — 90 с.; Ї ж. Франко – каудильйо Іспанії. Вінниця. 2002. — 424 с.; Ї ж. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр. Історіографія.- Вінниця, 1996. — 160 с.; 5. La transición democrática española. — Madrid, 1989. — P. 16; 6. Пожарская С.П. Франкизм как разновидность фашистской государственности // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. — М., 1981. — С.60-61; 7. Филлипов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь // История. Приложение к газете Первое сентября. — 1997. — январь. — № 4. — С.2; 8. Іваницька О.П. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр. Історіографія. — Вінниця, 1996. — С.84; 9. Там само. — С.88; 10. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. — С.24; Іваницька О.П. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр. Історіографія.- Вінниця, 1996. — С.91; 11. Іваницька О.П. Франко – каудильйо Іспанії. Вінниця. 2002. — С.287; 12. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. — С.25; 13. Испания . 1918-1972 гг. Исторический очерк, — М.: Наука, 1975. — С.390; 14. Ковальский Н.А. Справился ли католицизм с вызовами XX века ?// Новая и новейшая история. — 1999. — № 6. — С. 35-36; 15. Современная Испания. — М.: Издательство политической литературы, 1983. — С. 206; 16. Іваницька О.П. Франко – каудильйо Іспанії. — Вінниця, 2002. — С.342.